

DE CAMIÑO NA SAUDADE: *ITINERARIUM CORDIS IN DEUM*

WALKING WITH SAUDADE: *ITINERARIUM CORDIS IN DEUM*

Andrés Torres Queiruga
Real Academia Galega

Resumo: Respondendo a unha vella intuición, o artigo trata da saudade nunha modalidade non estudada: a saudade vivida alén das palabras, expresada na vivencia da carne e no movemento do corpo. Rosalía, poeticamente lonxe de Galicia, sente nacer unha fonda saudade, convertendo a ansia da lembranza en pasos no camiño, en comunión coa realidade cósmica a través da lúa e coa Transcendencia na voz das campás. Aproveito para sinalar as etapas do meu encontro co tema, abordando finalmente o seu significado teolóxico: esperanza *versus* angustia, profundación metafísica e apertura a Deus, expresada nunha experiencia abisal con saloucos “máis fonda cás palabras”.

Abstract: Responding to an old intuition, the article approaches saudade (a sense of longing, nostalgia) via a route as yet untaken: saudade experienced beyond words, expressed in the experience of the flesh and in the movement of the body. Rosalía, poetically far away from Galicia, experiences the emergence of a deep longing, turning anxiety into steps taken on the road, into communion with cosmic reality through the moon, and with Transcendence through the sound of the bells. I shall discuss the stages of my own encounter with this subject, ending with a theological approach: hope versus anxiety, metaphysical reflection and openness to God, expressed in an abyssal religious experience “with groans deeper than words cannot express”.

Palabras chave: saudade, angustia, esperanza, existencialismo, *Stimmungen*, experiencia relixiosa.

Key words: *saudade* (longing), anxiety, hope, existentialism, *Stimmungen*, religious experience.

Ao Dr. António Braz Teixeira,
mestre maior nos estudos da saudade

Foi coma unha pedra que cae nun estanque a punto de conxelación. Tal me sucedeu a min coa palabra *esperanza*, cando, aínda nos tempos de estudante e lonxe aínda de Galicia, o tema da saudade empezara a preocuparme. O ambiente intelectual estaba pletórico de angustia existencialista e de especulación heideggeriana arredor do *Dasein*, tamén o visitado pola *Sorge* e a *Angst*. A palabra chegoume nuns versos de Ramón Cabanillas:

pro, ansia do porvir e lembranza
do que o tempo levóu, a Saudade
rachando a fusca e triste escuridade
prende lume ó luceiro da Esperanza
(1959: 518).

Era un horizonte distinto o que se abría, afín ao doutros existencialismos máis positivos, e sobre todo do que se practicaba nos estudos teolóxicos. Máis tarde descubriría que era tamén o do saudosismo portugués, do que, por certo, bebera con fonda empatía Cabanillas. A impresión ficou dentro, e nela o encontro con Ramón Piñeiro e a lectura dos seus artigos xa clásicos¹, falando de significado metafísico, espertoume o desexo de entrar no seu estudo xa demorado e reflexivo.

Tivo que esperar porque se interpuxeron os traballos típicos dos comezos da aventura intelectual: tese, primeiras leccións, primeiros traballos. A ocasión chegou cando tiven que escoller o tema do discurso para ser recibido na Real Academia Galega. A opción foi espontánea e contaba ademais co mellor padriño, o propio Piñeiro.

Foi o inicio dun camiño que, con distintas alternativas, non deixará xa de me acompañar e que, de por parte, me concedeu a fortuna de entrar na fraternidade de tantos que na comunidade irmá de Portugal levan séculos na mesma tarefa. Quero ver este simposio² como unha acollida que pouco merezo, pero que aquí agradezo de todo corazón.

1 Sobre todo, o inicial: *Significado metafísico da Saudade* (1951).

2 VI Colóquio Luso-Galaico sobre a Saudade: Homenagem a Andrés Torres Queiruga, 24, 25 e 26 de maio de 2018, Lisboa, Porto e Vigo. Instituto de Filosofía Luso-Brasileira | Instituto de Filosofía da Universidade do Porto (RG “Raízes e Horizontes da Filosofía e da Cultura em Portugal”) | Centro Portugués de Vigo | Universidade de Santiago de Compostela (Faculdade de Filosofía: Departamento de Filosofía e Antropología) | Universidade Católica Portuguesa (CEFi: Centro de Estudos de Filosofía – Porto) | MIL: Movimento Internacional Lusófono | Revista Nova Águia.

Xuntos, pois, “de camiño na saudade”, intento agora ofrecer unhas breves indicacións do meu itinerario no seu estudo, coa intención de unir esta modesta ruta á de tantas outras máis ricas e gloriosas que, no mundo comunal da nosa fala e cultura, exploraron e exploran o amplo mar da saudade. Advirto que no que segue, darei xa por suposta a *idea xeral da saudade* como indicando a un tempo presenza e ausencia –en lembranza a un tempo triste e gozosa–, sexa no modo do recordo, sexa no da anticipación, sexa no da presenza non recoñecida.

Falarei de tres etapas principais neste camiñar: clarificación do estatuto filosófica, radicalidade ontolóxica e realización teolóxica.

1. ESTATUTO FILOSÓFICO: DAS SAUDADES Á SAUDADE

Dignificar o tratamento da saudade, introducindo claridade na mesta fraga de significados en que un uso secular a foi envolvendo, era unha esixencia obvia. Catro preocupacións dirixiron a pescuda: a clarificación do significado, clasificar as modalidades, establecer unha xerarquía entre elas e, finalmente, aludir as tensións e íntima constitución.

1) Na *clarificación* resultou fundamental a presenza da Fenomenoloxía. Ela foi, desde a primeira metade do século pasado, a que recuperou o carácter cognoscitivo do sentimento. E recuperouno xustamente desvelando a complicidade e coaptación entre o suxeito e o mundo. De sorte que a videncia do sentimento ten carácter polar: revela a realidade obxectiva en canto afectando o suxeito, e revela sobre todo o suxeito en canto reflectindo o seu acordo ou desacordo coa realidade.

Dalgún modo, sempre se comprendeu esta complicidade, ata mesmo ver no sentimento o medio máis efectivo de o suxeito se mergullar na carne do mundo. Pero por iso mesmo resulta inevitable o risco da confusión nebulosa, de afogar no magma sentimental, onde todo parece significar o mesmo e a saudade pode perderse ficando sen perfil propio e sen rostro verdadeiro. O inzamento incontrolado das expresións, que van do popular ao poético, do descritivo ao filosófico, e aínda de moverse entre o sublime e o banal, ofrece a proba máis evidente.

2) Tamén para a *clasificación* resultou fundamental a reflexión fenomenolóxica. Falar sen máis de saudade pode abondar para unha primeira intelixencia do que se intenta expresar, pero non abonda cando a reflexión busca introducirse máis a fondo na aura de significados e no mar de connotacións de que está cargado ese entrañable vocábulo. Por fortuna, o enfoque fenomenolóxico, ao salientar a referencia obxectiva, permite discriminar a intencionalidade concreta de cada manifestación saudosa.

Non é igual a saudade da patria no soldado perdido nas guerras de ultramar que a da moza atendendo o seu amigo rodeada polas ondas do mar de Vigo; non é o mesmo falar de ter saudades tras unha despedida ocasional que sufrir ponda-lianamente a saudade do prisioneiro na cadea de Arxel; non teñen igual fondura os degoiros da xuventude perdida que as ansias divinas do monxe da Arrábida. Incluso nun mesmo autor a palabra saudade pode revestir significados moi distintos, respondendo a contextos diferentes. Tal se manifesta, por exemplo, no “Adiós, ríos, adiós fontes” de Rosalía, coa súa progresión intensiva que vai das fontes e regatos pequenos ao “adiós tamén queridiña”. O mesmo sucede no magnífico poema de Camões, que vai dos “Alegres campos, verdes arvoredos” ás envolventes “saudades de meu bem”.

Non resulta fácil unha precisión unánime, pero o criterio obxectivo ofrece un camiño de especial eficacia. Nótase xa atendendo ao significado suxerido pola etimoloxía e polas denominacións: nostalgia, añoranza, melancolía, soidade, morriña, arela, ansia, sede... son palabras que por si mesmas orientan a puntos específicos do horizonte común. E nótase así mesmo atendendo á circunstancia onde o significado se xera e se concreta; falar de *Sehnsucht*, *Wehmut*, *Schwermut*, ou *Longing*, *yearning*, ou *dor* ou *mélancolie*... fai claro eco a sensibilidades e culturas acaso moi distantes, pero que non ocultan unha íntima resonancia común.

3) En canto ao terceiro paso, o da *xerarquización*, axudoume un recurso de Paul Ricoeur. Co seu estilo acolledor, acudiu sobre todo á filosofía de Aristóteles, para mostrar como desde a referencia obxectiva non só resulta posible discriminar entre as diversas formas da saudade, senón tamén de sinalar de xeito máis preciso a súa fondura. Ricoeur recorda como Aristóteles, na súa análise do pracer e a felicidade, establece unha clara dialéctica de graos ascendentes, que se presta a unha clara aplicación á dinámica da saudade.

Todo pracer particular, sinala o filósofo, está habitado por unha tendencia íntima que busca a felicidade plena, atravesando e discriminando o maior ou menor acerto das diversas etapas no seu avance. Cabería recordar neste sentido o sabio discurso de Diotima de Mantinea no *Banquete* de Platón, explicando como idéntica ascensión se dá na percepción da beleza e na vivencia do amor: dos corpos belos, ás almas belas, ás ideas e ás virtudes, e finalmente á Beleza e ao Ben supremo. Unha consideración atenta pode descubrir como de feito isto sucede no amplo e flexible mundo da saudade: toda saudade concreta leva en si, en ansia ou recordo, a tensión dunha plenitude última que a suscita e promove.

4) Esta dialéctica xerarquizante permite tocar, sequera sexa de paso, o grave problema que presenta a *tensión dual da experiencia saudosa*, que non por casualidade foi, e continúa a ser, fonte de malentendidos no significado e de sonadas discordias

nas correntes culturais, segundo se vexa nela unha forza positiva de avance ou freo escuro que paraliza. No plano máis inmediato, está a falsa identificación da saudade coa “morriña”, tomada no seu sentido máis enfermizo e paralizante. Algo que, con estraña e precoz lucidez, denunciou entre nós o mozo Rafael Dieste, protestando contra “o doce cacicato da tristura” e convocando a dar por finalizada a “adolescencia lírica”, para entrar no camiño da acción e do entusiasmo. E nesta douta asemblea non preciso falar das altas disputas entre Saudosismo e anti-saudosismo na cultura portuguesa (García 2012: 37-41; Manso 2018)³.

Aquí, ao lado da referencia ao coñecer, cómpre evocar *o mundo da emoción e das opcións da liberdade*. Pois con elas está tamén a saudade en indisoluble e rizomática comunión. Por iso cada forma concreta constitúe unha chamada aberta que pon a persoa saudosa en transo de elección. Pode frear o dinamismo e mergullarse pasivamente na rememoración do gusto doce-amargo do ben perdido ou da meta desexada, secando así a súa raíz e matando a súa vitalidade. Ou pode seguir o pulo xenuíno, e mobilizar as enerxías na procura da realización posible ou, cando menos, do consentimento maduro e criticamente axustado ao principio de realidade.

En todo caso, acoller a dobre suxestión da referencia obxectiva e da implicación emotiva, desvela o ser máis íntimo da saudade como un estar sempre de camiño, en posible ascensión de pureza subxectiva e de alcance obxectivo: do particular ao universal. Das saudades á Saudade.

2. RADICACIÓN ONTOLÓXICA: NA FONTE DA ANGUSTIA E DA ESPERANZA

Considerala nesta altura, anuncia sen dúbida o punto crucial do discurso sobre a saudade. É aquí onde se decide a súa importancia ontolóxica e a súa orixinalidade cultural. O interrogante nace da intriga suscitada pola dobre valencia coa que pode presentarse.

Persoalmente esa intriga, en aparencia irreductible, manifestouseme con aguda viveza en dúas altas e intensas manifestacións: “negra sombra”, en Rosalía; “luz divina”, en Frei Agostinho da Cruz. Dalgún modo escenificaban o carácter paradoxal, xa denunciado desde o principio: “É un mal de que se gosta, e un ben, que se padece”, dixera en 1676 Don Francisco Manuel de Melo; “gosto amargo de infelizes, / Delicioso pungir de acerbo espinho”, traducirá máis tarde Almeida Garret.

3 De Dieste ocupeime en “O tema da saudade en Rafael Dieste” (1982).

Piñeiro, alertando sobre a súa fondura metafísica, deixaba claro que non podía tratarse dunha simple xustaposición ou dunha mestura incoherente. Convidaba a seguir pescudando. Algo tiña que haber na entraña da saudade que puidese explicar tan dura diástase. E pronto se me fixo claro que ese “algo” tiña tamén un reflexo evidente na contraposición cultural do momento, onde á obsesión existencialista pola “angustia” se contrapoñía abruptamente á esperanza, presente non só na vivencia relixiosa, senón tamén na instancia filosófica, enerxicamente reivindicada por Ernst Bloch e acollida por toda unha corrente teolóxica que ía desde Jürgen Moltmann en Europa á Teoloxía da liberación nas Américas.

Heidegger axudou na solución da intriga. Fondo e ambiguo tamén neste tema, o seu discurso presentábase unido ao coro da “angustia”; pero, aguillado por críticas como as de Bollnow e Biswanger, foi matizándoa cada vez máis, ata afirmar que tampouco ela excluía a presenza do positivo, falando, por exemplo, de *Langeweile* e *Gelassenheit*, esta última con clara e non negada connotación mística, evocando a Erckhardt e Silesius.

Así e todo, o máis eficaz non foi tanto a reflexión sobre este aspecto, nunca ben clarificado na súa filosofía, como a altura en que situou o tratamento mesmo do problema. O que el fixo, foi afastalo, de xeito definitivo, do magma psicoloxista e do reduccionismo sociolóxico, para situalo no ámbito metafísico dos *existencialistas* e, máis en concreto, das *Stimmungen*, é dicir, conforme á etimoloxía mesma desta palabra, do modo positivo ou negativo de o suxeito se sentir “acordado” ou “desacordado” co mundo, en concordia ou discordia, en gozo ou en tristura, en angustia ou esperanza. Non se trata, pois, da superficialidade do suxeito perdido na rutina do “se”, isto é, na moda ou na masa do que *se di* e *se pensa*. É o *Dasein* como tal, no seu carácter esencial e especificamente humano, o que estaba en xogo.

Desde aí ficaban situados no seu preciso nivel *tres problemas* de fondo calado: o lugar da radicación última da saudade, a estatuto epistemolóxico da súa plural manifestación e o carácter da súa apertura ao absoluto.

1) A primeira pregunta acerca da *radicación* iluminábase de novo, atendendo á implicación entre mundo e sentimento. Tomada no seu significado metafísico, como acordo ou desacordo do suxeito como mundo en si e como tal, a saudade remite á raíz mesma do seu ser e do seu estar, ao feito primordial da orixinación que o pon no mundo e o abre ao seu destino.

Nesa raíz e orixinación primixenia, a saudade é o momento auroral que se abre á totalidade, sen que o suxeito poida saber aínda que vai ser del e do seu destino: perdido ou acollido, amparado ou desamparado, aberto ao sentido ou entregado ao absurdo. Por iso me gusta considerar a saudade como a “inocencia do sentimento”, non tocada polo coñecemento preciso nin decidida polas decisións da liberdade. E que, por iso, se mostra e se demostra como apertura radical, non determinada nin

contaminada, anterior a toda forma, disposición ou sentimento concreto. Tamén, en definitiva, *anterior e máis radical que a angustia e que a esperanza*.

Conclusión, como se ve, importante. Non só situaba a saudade con voz propia no cerne vivo do momento cultural, senón que permitía unha resposta capaz de mediar nas discusións e tender una ponte literalmente radical de diálogo. Porque o seu carácter auroral facía dela, en principio e por definición, algo intrinsecamente aberto a ambas as dúas posibilidades. De xeito que, por un lado, explicaba, sen artificio retórico nin trampa metafísica, o estraño contraste das súas manifestacións concretas, en luz e sombra; e, por outro, aclaraba tamén a contraposición cultural entre a angustia e a esperanza como posibilidades humanas que, pese á súa irta oposición, intentan explicar unha común e radical situación humana (tamén neste punto aparece a categoría heideggeriana da *Befindlichkeit*).

2) Quedaba porén a segunda pregunta: como explicar o *estatuto epistemolóxico* dun tipo de consciencia capaz de reflectir ese sentimento fuxidío ou mellor, desa *Stimmung* aínda sen figura nin contorno? Neste punto foi Amor Ruibal quen ofreceu a fina axuda da súa distinción entre a “noción” e o “concepto”. Non é este lugar de entrar en análises detalladas. Abonde con indicar que non se trata de dous coñecementos illados e separados entre si, senón de dous momentos nun mesmo e idéntico coñecemento concreto, onde un, o nocional, se expresa a través do outro, o conceptual.

Abonden dous exemplos que axuden a ver como isto se realiza na saudade. É típico e ben coñecido o que sucede coa noción do “ser”. Non existe nunca o “ser en canto tal”, en estado puro. Tan só existen os seres ou entes concretos, nos que o ser se realiza: pedra, rosa ou estrela e, fóra das especulacións que falan do “ser” en abstracto, sucede o mesmo co seu coñecemento espontáneo: falamos das realidades con nomes diferenciados, pero sempre *implicando* nelas o ser, é dicir, dando por suposto que “son”. Por iso nin sequera precisamos pronunciar expresamente ese verbo e mesmo hai idiomas que non o empregan. En realidade, sería un tormento se, cada vez que nomeamos un obxecto, tivésemos ademais que advertir que “é” ou existe. Sucede o mesmo co exemplo de realidades como a “vida”: non existe “a vida”, existen seres vivos que expresamos en *conceptos* diferentes: gato, vaca ou andoriña; pero en todos damos como obvio que en cada nominación vai implicada a *noción* de “vida”.

A saudade é máis complexa nas formas e máis imprecisa nos matices, pero en canto á estrutura noética a aplicación resulta evidente. A variedade nas manifestacións, ás veces mesmo contrapostas, responde ás súas distintas manifestacións, expresadas en “conceptos” diversos; pero todas remiten á mesma e inefable e “nocional” vivencia.

Sempre vivimos saudades concretas, pero en todas se fai sentir a mesma Saudade radical. Tan radical e indeterminada, que por iso pode traducirse tamén na máis abrupta e polar contraposición que se expresa na angustia e na esperanza. Estas, angustia e esperanza, quedan por tanto desveladas como pertencendo á orde os *conceptos* e por tanto xa como manifestacións concretas e determinadas. O cal implica a xa anunciada conclusión metafísica de alto rango: que tanto a angustia como a esperanza son constitutivamente posteriores á Saudade e que, por tanto, é nela onde se sitúa o comezo radical.

3) Esta importante conclusión sitúa o discurso ante a terceira pregunta: *a onde e a que remite* a Saudade, que é o que nela se desvela, tan grave e determinante como para que aí se decida de xeito irremediable a orientación fundamental da existencia humana, ou cara ao cerco pechado da angustia ou na dirección aberta da esperanza. Á indeterminación en apertura sen límite apriorico responde o carácter totalizante, e sen contorno do seu obxecto. Emerxendo do non ser cara á existencia, sucede como se a conciencia do suxeito, no seu espertar primordial, se encontrase nunha apertura aínda sen nome nin figura, que o pode situar á beira dun abismo escuro e sen fondo ou na soleira dun reino de luz e plenitude.

A claridade nunca poderá ser total, xustamente porque reborda ao suxeito, sempre a se realizar nos límites ambiguos e infranqueables da finitude: por atrás, cara á orixe insondable; por diante, cara ao horizonte inalcanzable. Será a vida a que no accidentado decurso das súas incitacións e avatares, vaia insinuando cal é a dirección connatural e máis verdadeira.

Os tempos escuros, nos que a desgraza pública ou a mordedura dos males individuais se fan especialmente intensos, tende a suscitar épocas de angustia e saudades deprimidas. Pero, en xeral e malia todo, parece reinar con máis forza un pulo positivo, que non se arrende totalmente, porque, como incluso reconece Nietzsche, sempre o mesmo “non” se alimenta secretamente do “si”; e, en definitiva, como dixo Leibniz, menos optimista do que proclama a vulgata volteriana, hai máis casas que hospitais. Ollando aínda máis atrás, toda a grande e variada corrente de platonismo, co seu *epékeina tes ousías*, “alén da esencia”, aínda confesando o seu carácter inefable, non deixaba de recoñecer que ese horizonte estaba ultimamente iluminado pola luz do Un e do Ben.

En todo caso, alertado por Cabanillas, para a presenza da esperanza, a miña conclusión foi que, pese a todas as sombras e renunciando a calquera optimismo fácil, cabe afirmar que nela reside o pulo máis íntimo e se marca a dirección máis verdadeira da existencia humana. É dicir, que a Saudade se abre orixinariamente sobre un absoluto de carácter positivo, coa promesa aberta dunha felicidade posible. De todos modos, nese primeiro achegamento á cuestión, preferín manter aberta una reserva metódica. Por iso escribín entón:

Pouco importa, neste contexto inmediato, que fale do Ser, do Absoluto ou de Deus; pouco importa incluso que se lle atribúa realidade efectiva ou simplemente funxa como pólo ideal, segundo a pauta das “ideas” kantianas”. O decisivo é que a dinámica psicolóxica da saudade transcende todo limite concreto, porque, identificada co total dinamismo do espírito, ten sempre diante dela a posibilidade dunha comunión absoluta. É transcendente, porque supera todo o concreto; é saudade, porque esa superación cara á comunión dáse necesariamente no modo da ausencia (Torres 2003: 49).

Recoñecida esa cautela, agora quero proseguir ata o final o camiño da saudade, levantando esa abstracción e prolongándoo ata o final no terceiro capítulo anunciado: a realización teolóxica.

3. A REALIZACIÓN TEOLÓXICA: *ITINERARIUM CORDIS IN DEUM*

A relixión consiste dalgún modo en poñer a Deus na orixe e no destino último da Saudade. Abre así un amplísimo campo para a reflexión teolóxica, do que temos insinuacións valiosas, pero onde aínda restan moitas leiras por labrar⁴. Aquí prefiro contentarme cunhas lixeiras alusións, como pequenas xanelas que permitan asomarse á paisaxe inmensa e entrañable. Empezarei polos Salmos, seguirei por santo Agostiño e san Juan de la Cruz, para rematar en Rosalía, tratando de ver como cada alusión abre unha perspectiva incitante sobre a riqueza da chamada inesgotable.

3.1. OS SALMOS OU A SAUDADE DE DEUS, FONTE E CUMPRIMENTO DAS SAUDADES HUMANAS

Descuberto Deus como orixe absoluta, ábrese un horizonte sen límite e comeza un camiño difícil e accidentado, pero apoiado nunha fidelidade que non falla (Neves 2015: 21-29). Toda ausencia concreta está alimentada pola promesa da plenitude inscrita no corazón da criatura. Toda saudade humana leva a marca indeleble da saudade de Deus:

Como devece a cervá pola auga dos regatos,
así devece por ti, meu Deus, a miña alma.

⁴ Aparte do iniciador de A. Braz Teixeira (1993), poden verse, por exemplo, Neves (2015) e os estudos recentes, de Joana Serrado, Manuel Castelão Mexuto, Samuel Dimas, en *Sobre a Saudade: V Coloquio Luso-Galaico* (Teixeira/Natário/Epifânio 2018). É curioso notar que, no meu coñecer, o concepto, tan afín, da *Sehnsucht* non aparece nas grandes enciclopedias teolóxicas. Unha interesante excepción é a última edición do *Lexikon für Theologie und Kirche* (Erems 2006).

A miña alma ten sede do Deus vivo:
cando verei o rostro de Deus?

(Sal 41/42, 2-3).

A sede non sempre é calma nin clara. Pero nos momentos cruciais traspasa o ser enteiro, conmovendo o sentimento ata as raíces e mobilizando a vontade ata a rebelión:

Como cantar un canto do Señor
estando en terra allea?
Se me esquecese de ti, Xerusalén,
que seque a miña man dereita;
que se apegue a miña lingua ó padal,
se deixo de pensar en ti

(Sal 136/137, 5-6).

Era a miña intención comentar con certa amplitude este salmo, que foi longa e famosamente poetizado por Luis de Camões, en 365 versos, que entre nós Filgueira Valverde comentou con ampla erudición e fina sabedoría (1975: 99-122). Pero, xusto por ser tan coñecido e tan elocuente, é mellor que o salmo fale por si mesmo, e preferín acudir a outro, o 131, un dos máis breves do Salterio:

O meu corazón, Señor, non é soberbio
nin os meus ollos altaneiros.
Non persigo grandeza
nin marabillas que me exceden.
Eu acalmo e acalo a miña saudade,
coma un meniño no colo da súa nai;
coma nun meniño está en min a miña saudade

(130/131, 1-2).

Poño “saudade”, creo que con pleno e mellor dereito, onde as traducións bíblicas deste salmo adoitan traducir “ansia”. É acudo a el, porque evocando a luz cálida do colo materno, ilumina de tenrura a escuridade abisal onde se orixina a saudade. Non fala só do simple apego instintivo do infante, senón tamén da confianza conquistada na “segunda inocencia” do adulto, que sabe xa, e por iso

fala, dos delirios de grandeza e dos excesos da ambición⁵. Pero, sobre todo, introduce así a saudade no tema, hoxe moi actual, da *natividade* ou “nacencia”, tan ben subliñado por Hannah Arendt (1993; Bárcena 2006; Bagedelli 2011) e Paul Ricoeur (1967: 411-416), axudando a liberar as orixes do anonimato dun absoluto abstracto ou da desolación sen consolo de nos sentirmos fillas ou fillos do azar e da necesidade. Outro salmo dirao aínda con palabras de marabilla asombrada: “Ti formáche-las miñas entrañas, tecíchesme no seo da miña nai” (v. 13). E como se intuíse preguntas que só moito máis tarde poderá ser nosas, parece evocar as mesmas profundidades cosmogónicas da orixinación humana:

Ti coñeces a fondo o meu espírito;
non che estaba oculta a miña esencia,
cando no segredo era formado,
tecido no fondo da terra

(v. 14b-15).

A orixe aparece así iluminada por un amor incondicional, dando lugar a unha hermenéutica intertextual que permite ler a enteira Biblia como unha pedagogía da saudade. Tal foi a pedagogía fonda dos orantes e profetas, que mobiliza a acción e chama á rebeldía. Pedagogía que, lentamente, foi deixando de ser motivada pola forza cega do odio, que no salmo de Babilonia pode aínda acabar con palabras terribles:

Babilonia estragadora,
bendito quen che pague
co mal que nos fixeches;
bendito quen colla os teus pícaros
e os estrele contra as pedras

(v. 8-9).

Tan terribles, que ningún comentador as pode xa glosar, unha vez que Xesús de Nazaré, levou á culminación o símbolo paterno-maternal para nomear o misterio

5 Non estou a facer esexese estrita; intento prolongar a valencia teolóxica. Cabe descubrir no texto mesmo a presenza do adulto. Así o fai, por exemplo, Schökel/Carniti 2009: “El niño ya ha sido destetado; por tanto, según los usos antiguos, tiene más de dos años: puede jugar (Gn 21, 8-9; Is 11, 8); su madre lo deja en el templo (1 Sm 1, 21-28), recibe enseñanza (Is 28, 9). Pero todavía depende de su madre, que lo toma en brazos o se lo carga a la espalda. Una escena paterna, que podría ser materna, de Oseas ayuda a rellenar la imagen escueta del salmo: 11, 3 Yo enseñé a andar a Efraín y lo llevé en brazos. 4 Fui para ellos como quien alza una criatura a las mejillas; me inclinaba y les daba de comer”.

de Deus⁶. Revelándoo como *Abbá*, o Nazareno vive a confianza incondicional do neno no colo da nai, pero mostrándoa capaz de traducirse no compromiso adulto dun fillo capaz de entrega ata a morte. E agora, madura, a raíz da saudade xa non agroma polo odio que condena, senón polo perdón que comprende: “Pai, perdóaos, porque non saben o que fan” (Lc 23, 34).

Comprendo que este comentario pode xerar certa impresión de artificio. Espero que a segunda das evocacións anunciadas axude a ver que non é nin ten por que ser así.

3.2. SANTO AGOSTIÑO OU O ESFORZO DA REFLEXIÓN NO ASOMBRO DO SENTIMENTO: “DOCTA SAUDADE”

En plena madurez e xa bispo de Hipona, o converso Agostiño empeza as súas *Confesións* cunha asombrada fervenza de interrogantes ante Deus. E case de inmediato, escribe una sentenza que atravesará os séculos e que, como dos místicos di Bergson, algo hai dentro de nós que lle fai espontaneamente eco: *fecisti nos ad te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te*: “fíxéchesnos para ti e o noso corazón está saudoso deica que acougue en ti” (CCSL 27). Confeso que nunca, antes destas reflexións, se me ocorrera traducir así, por “saudoso”, o “inquietum” do texto orixinal. Pero tan só por me ter propiciado este descubrimento, daría por ben pagado o traballo. Creo que non existe mellor nin máis exacta tradución.

A intuición do xenio logrou sintetizar nunha frase, breve e sen adorno, a esencia mesma da dinámica saudosa. Tanto a orixe insondable como a meta ansiada reciben nome expreso e recoñecido. Concreta o misterio, pero preserva o asombro ante a riqueza inexhaustible. A orixe non remite á aparición desde o caos cego ou da nada inicial, senón ao *nacemento* libre e querido desde o amor. E a meta non se abre sobre o baleiro sen fondo ou a infinitude abstracta, nin sequera sobre o Un neoplatónico⁷. E, dese xeito, a saudade constitúe a conxunción dinámica entre a orixinación amorosa e a plenificación final. Por iso é *camión*, que invita ao traballo, ao compromiso e á realización, liberando da angustia e mantendo a tensión da esperanza: non permite o “acougo” prematuro nin a desidia inoperante, ao tempo que se converte en crítica de toda absolutización, sexa utopía clausurada ou ideoloxía totalitaria.

6 Significativo o caso de san Juan de la Cruz, que apenas o alude con versos que máis ben insinúan pena e compaixón: “¡O hija de Babilonia / mísera y desventurada! / Bienaventurado era / aquel en quien confiava / que te ha de dar el castigo / que de tu mano llevaba / y juntará sus pequeños / y a mí, porque en ti esperaba / a la piedra que era Christo / por el qual yo te dexaba”.

7 Peter Brown nota ben a diferenza con Plotino: “Las profundas y abstractas intuiciones de Plotino han proporcionado el material para un lenguaje clásico y nuevo del corazón desasosegado” (1969: 219; cf. cp. XVI: “Las confesiones” (206-239).

Bo lector de san Paulo, Agostiño sabe que a figura sen figura en que decote trata de se debuxar a saudade é xustamente a “esperanza do que non se ve”: solidaria dunha creación tamén ela en camiño, que “xeme coas dores de parto” na agarda da liberación plena. Ollando para a meta, esixe aguantar na paciencia e no traballo da historia (Romanos 8, 18-25)⁸. Pero consciente da orixe, vívese apoiada na seguridade do amor que nunca a abandona e da fidelidade que sempre a acompaña⁹.

Era importante recordar ao bispo de Hipona, evocando a través del o secular traballo da tradición, para subliñar o rol necesario da *reflexión* dentro da saudade. Porque acentuando o sentimento, acordando as “razóns do corazón” e mobilizando as enerxías da liberdade, a saudade dálle encarnadura á intelixencia. Pero, á súa vez, esta sérvelle a ela de guía no tránsito entre a orixe e a meta. Iluminada ou, mellor, intrinsecamente imbricada no “itinerario da mente”, tamén a saudade se pode converter nun auténtico “*itinerarium cordis in Deum*”.

Desenvolvéndose no tempo da historia e nos conflitos da finitude, ese itinerario non pode discurrir sempre na luz: ten noites e días, paisaxes asolladas e vales escuras. O camiño non pode menos de reflectir a oscilación constitutiva e nunca perfectamente equilibrada da saudade: presenza dunha ausencia ou ausencia dunha presenza. Para dar cabo a estas reflexións, vou evocar dous casos que encarnan tipicamente esa dialéctica: San Juan de la Cruz e Rosalía de Castro. Serei máis breve co primeiro, para lle deixar un pouco de máis espazo á segunda.

3.3. SAN JUAN DE LA CRUZ OU A AUSENCIA NA PRESENZA

De entrada, cómpre unha advertencia. É obvio que a palabra “saudade” non aparece no místico de Fontiveros. Pero, igual que a rosa de Shakespeare pode recender igualmente doce baixo outro nome, tamén a saudade pode usar outros nomes para entregar o seu segredo. E penso que tal sucede na poesía do gran místico, mostrándonos nun contraste incomparable un dos aspectos da saudade en camiño: o feito de que aínda na maior presenza segue presente a sede dunha fonda ausencia.

En poucos místicos e poetas, se nalgún, cabe percibir o brillo da presenza divina como luz que ao seu paso “todo o veste de fermosura” e pon en cada ser unha voz que vai “mil grazas referindo”. Toda a realidade se fai transparencia e diafanía da presenza amada. E porén non se anula a ausencia, senón que aumenta a saudade clamando pola incompletude da presenza: nin a luz descorre todo velo –“¿Adónde

8 Sería bo ler con atención un comentario deste texto magnífico, xustamente moi comentado; cf., por exemplo, Wilckens 1992: 180-209.

9 Tamén aquí, cf. Romanos 5, 1-11, e o comentario de Wilckens (1989: 349-372).

te escondiste, Amado?”– nin o gozo apaga toda ansia: “¿Por qué, pues has llagado / aqúeste corazón, no le sanaste?”.

A tensión resólvese con forza cara á presenza, que, tras o tránsito pola “noite escura”, nimba de gozosa esperanza toda a súa poesía. Pero aínda así, sucede nunha tensión paradoxal: entre a seguridade de ter e a ansia de non o poder ver e apreixar, camiña

sin otra luz y guía
sino la que en el corazón ardía.

Idéntica tensión exprésase noutros versos admirables que, dalgún modo, representan unha definición da saudade, en canto que se asoman ao abismo inicial. Víveo na seguridade da esperanza, pero sufrindo que “aínda é de noite” e faise preciso agardar pola aurora. Para concluír, paga a pena evitar toda glosa e saborear os seus versos:

Aquella eterna fuente está escondida,
que bien sé yo do tiene su manida,
aunque es de noche.
Su origen no lo sé, pues no le tiene,
mas sé que todo origen de ella viene,
aunque es de noche.

3.4. ROSALÍA OU A PRESENZA NA AUSENCIA

Con Rosalía, a polaridade invértese e a paisaxe cambia de xeito radical: agora é a ausencia a que pasa a primeiro plano. Pero cómpre non se apresurar, cedendo acaso a unha especie de moda, que rexeitando con xustiza o debuxo acaramelado da “santiña”, pode incorrer nunha visión anacrónica que cegue para dexergar a fondura abisal do seu espírito. Sería volver á superficialidade dunha primeira Ilustración adolescente e superficial que, como denunciara Hegel, mata a profundidade infinita do humano.

En Rosalía aparecen moitos rostros da saudade. Aparecen, pequenas e entrañables, as saudades concretas, que van desde as infantís de “aquelas risas sen fin” ata as “herbiñas do camposanto onde meu pai se enterrou”, pasando polos amores que xa non son, e pola tristura de abandonar “a terra que nos criou”. Pero aparece tamén, insistente, a Saudade grande e con maiúscula: o afrontamento, en oco, coa totalidade do ser e co sentido último da existencia. E aquí cómpre acurtar o paso, para entrar con moito coidado no santuario.

Falei de Rosalía como de quen exemplarmente traduce a Saudade como “negra sombra”. E non cabe negar o seu pavor fronte ao xigante escuro da angustia que tapa e cela todo horizonte “cun pé posto onde brillan os astros / e outro onde a cova me fan”. Nin podemos ignorar a sensación extrema de carencia e desamparo que en demasiadas ocasións abalou os alicerces da súa existencia: “ríos da vida, onde estades? / Aire, que o aire me falta”. Nin tampouco é posible descoñecer a amargura da protesta contra a imaxe divina desfigurada por unha relixión demasiado esquecida do Evanxeo e da terra.

Pero acaso sexa hora de recordar que iso non é todo. A súa protesta, polo demais non máis violenta cá dos profetas bíblicos nin sequera menos radical cá do Nazareno, nace xustamente do contraste frontal con aquilo que, no fondo máis fondo da súa conciencia, percibe como o que, de verdade, é ou debe ser. A través da negra sombra nunca deixou de tremelucir a luz dunha fe ameazada, pero máis discreta e en todo caso máis presente do que unha lectura apresurada é capaz de enxergar.

Tal aparece, por exemplo, cando no medio da desolación sente a sintonía coa dor doutra nai que abre unha porta distinta no cego muro do destino:

Ôs pés d’a Virxen d’a Soledade
 ¡De moitos anos nos conocemos!
 A oración dixen qu’antes dicía.

Aparece, tras o abafante percorrido por unha cidade triste, “cementerio de vivos”, xordo para a súa dor, cando chega á escultura de santa Escolástica (que, por certo, nada ten que envexar á santa Teresa de Bernini). Alí aquel rostro, limpo e inmensamente pacificado pola esperanza conquistada, fai revivir canto nela había “de paixón e tenrura, de entusiasmo fervente e gloriosos empeños”. Entón, igual que a noite se ilumina “coa branca luz da alba”, no peito de Rosalía resucita a vida, e o poema péchase cuns versos que non son os mellores da súa obra, pero que proclaman con claridade unívoca que o ríos da saudade desembocan en Deus como na súa plenitude oceánica:

Y orando y bendiciendo al que es todo hermosura
 se dobló mi rodilla, mi frente se inclinó
 ante Él, y, conturbada, exclamé de repente:
 “¡Hay arte! ¡Hay poesía!... Debe haber cielo. ¡Hay Dios!”.

Aparece tamén, de xeito non menos expreso e máis dramático, en versos errantes pero definitivos, que, en data non precisa pero cruelmente mordida pola

ausencia –“solo dudas y terrores siento”–, dan palabra ao tormento máis escuro da saudade. Nesta ocasión é no recordo do Crucificado onde para a ollada que busca mentres afirma e que afirma buscando, se acende a presenza salvadora do Pai como “luz do faro” que, nas tormentas da saudade, anuncia o porto da plenitude e do descanso:

Tan sólo dudas y terrores siento,
divino Cristo, si de Ti me aparto;
mas cuando hacia la Cruz vuelvo los ojos,
me resigno á seguir con mi calvario.
Y alzando al cielo la mirada ansiosa
busco á tu Padre en el espacio inmenso,
como el piloto en la tormenta busca
la luz del faro que le guíe al puerto.

(É bo notar que as acomodacións editoriais de Murguía, posiblemente apoloxéticas, para nada invalidan nin a autoría nin a sinceridade destes versos dunha Rosalía, que é xa a Rosalía madura e sería sen máis ofensivo argüír que mente ou disimula).

Así e todo, non son estes os motivos principais que me moveron a falar, aquí e agora, de Rosalía. Foron uns versos que, xa desde longo tempo, me fascinan. Penso que neles a saudade –xa con nome expreso, na forma das “soidades”– non só encontra unha expresión insuperable na súa altura poética, senón que, retratando o noso tempo, desvela tamén un trazo orixinario da súa radicación máis misteriosa. Refírome a “Campanas de Bastabales”, un dos poemas máis evocadores e máis vivos da obra rosaliana.

O poema representa dalgún modo o longo percorrido do traxecto da saudade no seu espírito e nunha boa parte da cultura. Ten unha orixe sinxela e comunal, pois de entrada glosa uns versos saídos do pobo:

Campanas de Bastabales,
cando vos oio tocar,
mórrome de soidades.

Por boca dunha mociña, a glosa vai debullando as manifestacións da saudade nosa de cada día, nunha enumeración de dorida beleza: amores e campiñas, grilos e paxariños; todo envolto na procura da casa, fogar perdido e arelado. Pero axiña, no milagre da transfiguración poética, o lector sente que nas palabras da mociña é Rosalía quen empeza a expresarse con intensidade crecente. Todo entra

nun mundo novo, onde fala a saudade profunda e transcendente. É como se, en expresión total, Rosalía toda ela se convertese en saudade.

Saudade encarnada, integral, rebordando do sentimento, inundando a emoción e a intelixencia: saudade feita carne, corpo que camiña, cheo de ansia que non se arrende, toda en tensión cara á posesión última e inalcanzable. “*Corpo-santo da Saudade*”, chamáralle Cabanillas (2000: 33).

Entón no espazo aberto pola poesía, a distancia vaise alongando. Rosalía está “lonxe moi lonxe”, fronte ao camiño sen final. Recóllese en si mesma: “nunha pedriña me sento”. Ábrese á infinitude do mundo e séntese inundada pola saudade abisal. Xa non son unicamente os amores, os campos, a casa ou a parroquia: é o mundo enteiro, é a procura do último o que agora a move e envolve. Cara a dentro, insinúase o desamparo existencial, expresado nos “tristes”, esa categoría desolada e recorrente. Cara ao alto, aparece silente o desamparo do universo simbolizado na lúa, tamén ela abandonada e de camiño, “sin saberse para donde”.

A muller triste entra en sintonía co astro triste. Pero a lúa, coma ela, está soa e sen luz. Muda e sen palabra, tampouco é capaz de lle dar a resposta:

Que si oíra e nos falara,
moitas cousas lle dixera,
moitas cousas lle contara.

A saudade continúa afondando: todo se esvaece, “corre o vento, o río pasa”, a casa está lonxe inalcanzable, a soidade faise densa “sin compañía nin amigo”. O universo envólvea mudo na súa inmensidade, e todo se torna abandono e suspiro:

Eu me quedo contemprando
as laradas das casiñas
por quen vivo suspirando.

Porén, cando xa nada parece quedar, no medio do silencio, insinúase unha voz distinta. Voz inexpressa, pero cargada con resonancias que traen fondura de séculos. E por fin nela resoa o eco dunha chamada que abre horizonte e ofrece compañía:

Ven a noite..., morre o día,
as campanas tocan lonxe
o tocar da Ave María.

E prodúcese o milagre. Milagre poético na letra e oculta epifanía na existencia. A voz ancestral das campás toca en carne viva o espírito de Rosalía, e o seu xenio fai que a saudade encontre unha expresión cuxa altura ou fondura nunca antes fora así formulada nin talvez alcanzada:

Elas tocan pra que rece;
eu non rezo, que os saloucos,
afogándome parece
que por min tén que rezar.

Milagre poético e, desde a teoloxía, atrévome a dicir que tamén relixioso. Por iso falei de fascinación. Con seguridade, Rosalía non o pensou, pero as súas palabras evocaban case á letra outras máis antigas, tamén elas pronunciadas nunha “época de angustia”, que, segundo Dodds (1975), envolvía xuntamente a pagáns e cristiáns. Eran as palabras con que Paulo de Tarso expresara, na carta aos Romanos (8, 26), o cerne máis íntimo e inefable da esperanza cristiá:

Do mesmo xeito, tamén o Espírito acode a axudar a nosa debilidade. Nós non sabemos como debemos orar para pedir o que convén; pero o Espírito en persoa intercede por nós con xemidos máis fondos cás palabras (*stenagmois alalétois*)

Polo milagre marabilloso e inesgotable da comuñón humana, dous xenios –en épocas distintas, separadas por dous milenios– únense para levantar unha punta do misterio que somos e nos habita. E fano coa marca orixinal e indeleble do propio tempo. Paulo, que tamén sabía de escuridades, proclama desde o entusiasmo a certeza dunha “Boa nova” acabada de descubrir, e abre as portas para a afirmación dunha esperanza universal. Rosalía, que non ignorou as éxtases, fala desde a crise e a dúbida dun século abalado pola eclipse da Transcendencia, e convértese en voceira viva da “Saudade para un tempo menesteroso”¹⁰.

Dúas visións e acaso misións para avanzar no desvelamento deste misterio sempre aberto que somos os humanos.

Para facilitar a comprensión, pode ser útil transcribir enteiro o poema de Rosalía:

10 Esta denominación alude ao famoso dito de Hölderlin, en *Brot un Wein*: “Wozu Dichter in dürftiger Zeit” (“para que poetas en tempo menesteroso”), comentado por Heidegger en *Holzwege*. Celestino Fernández de la Vega fai un excelente comentario do noso poema no seu traballo sobre “Campanas de Bastabales”. A el débemoslle todos moito, pero estreita algo a interpretación, ao identificar a saudade coa *Angst* heideggeriana: “Saudade é igual a angustia” (1952: 90).

Campanas de Bastabales,
cando vos oio tocar,
mórrome de soidades.

I

Cando vos oio tocar,
campaniñas, campaniñas,
sin querer torno a chorar.

Cando de lonxe vos oio,
penso que por min chamades,
e das entrañas me doio.

Dóime de dor ferida,
que antes tiña vida enteira
i hoxe teño media vida.

Sólo media me deixaron
os que de aló me trouxeron,
os que de aló me roubaron.

Non me roubaron, traidores,
iai!, uns amores toliños,
iai!, uns toliños amores.

Que os amores xa fuxiron,
as soidades viñeron...
De pena me consumiron.

II

Aló pola mañanciña
subo enriba dos outeiros
lixeriña, lixeriña.

Como unha craba lixeira,
para oír das campaniñas
a badalada pirmeira.

A pirmeira da alborada,
que me traen os airiños
por me ver máis consolada.

Por me ver menos chorosa,
nas súas alas ma traen
rebuldeira e queixumbrosa.

Queixumbrosa e retembrando
por antre a verde espesura,
por antre o verde arborado.

E pola verde pradeira,
por riba da veiga llana,
rebuldeira e rebuldeira.

III

Paseniño, paseniño,
vou pola tarde calada
de Bastabales camiño.

Camiño do meu contento;
i en tanto o sol non se esconde,
nunha pedriña me sento.

E sentada estóu mirando
cómo a lúa vai saindo,
cómo o sol se vai deitando.

Cál se deita, cál se esconde
mentres tanto corre a lúa
sin saberse para dónde.

Para dónde vai tan soia,
sin que aos tristes que a miramos
nin nos fale, nin nos oia.

Que si oíra e nos falara,
moitas cousas lle dixera,
moitas cousas lle contara.

IV

Cada estrela, o seu diamante;
cada nube, branca pruma;
triste a lúa marcha diante.

Diante marcha crarexando
veigas, prados, montes, ríos,
donde o día vai faltando.

Falta o día, e noite escura
baixa, baixa, pouco a pouco,
por montañas de verdura.

De verdura e de follaxe,
salpicada de fontañas
baixo a sombra do ramaxe.

Do ramaxe donde cantan
paxariños piadores
que ca aurora se levantan.

Que ca noite se adormecen
para que canten os grilos
que cas sombras aparecen.

V

Corre o vento, o río pasa.
Corren nubes, nubes corren
camiño da miña casa.

Miña casa, meu abrigo;
vanse todos, eu me quedo
sin compañía nin amigo.

Eu me quedo contemprando
as laradas das casiñas
por quen vivo suspirando.

Ven a noite..., morre o día,
as campanas tocan lonxe
o tocar da Ave María.

Elas tocan pra que rece;
eu non rezo, que os saloucos
afogándome parece
que por min tén que rezar.

Campanas de Bastabales,
cando vos oio tocar,
mórrome de soidades.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arendt, Hannah (1993): *La condición humana*. Barcelona: Paidós.
- Bagedelli, Pablo (2011): “Entre el ser y la vida: el concepto de natalidad en Hannah Arendt y la posibilidad de una ontología política”, *Revista SAAP* 5/1, 37-58. Disponible en <https://polisfmires.blogspot.com.es/2012/10/pablo-bagedelli-hanna-arendt-entre-el.html>.
- Bárcena, Fernando (2006): *Hannah Arendt: una filosofía de la natalidad*. Barcelona: Herder.
- Brown, Peter (1969): *Biografía de Agustín de Hipona*. Madrid: Revista de Occidente.
- Cabanillas, Ramón (1959): “Do abreinte ó serán”, en *Obra completa [Samos]*. Buenos Aires: Galicia.
- (2000 [1920]): *A saudade nos poetas gallegos*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Dodds, Eric Robertson (1975): *Paganos y cristianos en una época de angustia. Algunos aspectos de la experiencia religiosa desde Marco Aurelio a Constantino*. Madrid: Cristiandad.
- Emeis, Dieter (2006): “Sehnsucht”, en Walter Kasper [et al.], *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, Basel, Wien: Herder, t. 9, 402-403.
- Fernández de la Vega, Celestino (1952): “Campanas de Bastabales”, en *7 ensayos sobre Rosalía*. Vigo: Galaxia, 71-93.
- Filgueira Valverde, Xosé (1975): *Camoens. Conmemoración del centenario de “Os Lusíadas”*. Madrid: Editora Nacional, 99-122.
- García Soto, Luís (2012): *O labirinto da saudade*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Manso, Artur (2018): “Do Sentimento Anti-Saudade e Anti-Saudosimo”, en Teixeira/Natário/Epifânio 2018: 89-99.
- Neves, Joaquim Carreira das (2015): *Saudades de Deus*. Lisboa: Presença.
- Piñeiro, Ramón (1951): “Siñificado metafísico da Saudade: notas pra unha filosofía galaico-portuguesa”, en *Presencia de Galicia*. [Vigo]: Galaxia, 5-25. Reed. en *Filosofía da saudade*. Vigo: Galaxia, 1984, 19-44.
- Ricoeur, Paul (1967): *Philosophie de la volonté. Tome I: Le volontaire et l'involontaire*. París: Aubier.
- Schökel, Luis Alonso e Cecilia Camiti (2009): *Salmos II*. Estella: Verbo Divino.
- Teixeira, António Braz (1993): *Deus, o Mal e a Saudade: estudos sobre o pensamento português e luso-brasileiro contemporâneo*. Lisboa: Fundação Lusíada.
- Teixeira, António Braz, Maria Celeste Natário e Renato Epifânio (coords.) (2018): *Sobre a Saudade: V Colóquio Luso-Galaico*. Sintra: Zéfiro.

Torres Queiruga, Andrés (1982): “O tema da saudade en Rafael Dieste”, *Grial* 78, 411-420. Tamén en *Para unha filosofía da saudade*. Trasalba: Fund. Otero Pedrayo, 2003, 123-135.

Wilckens, Ulrich (1989): *La carta a los Romanos I*. Salamanca: Sígueme.

————— (1992): *La carta a los Romanos II*. Salamanca: Sígueme.